

Şagirdlərdə orfoqrafik normaların tarixiliyinə dair təsəvvürlərin formalaşdırılması haqqında

Orta məktəbdə şagirdlər klassik ədəbiyyat nümunələrində bəzi sözlərin bugünkü yazılışına uyğun gəlməyən formalarla tez-tez rastlaşırlar. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində bu hal təxminən 434 dəfə müşahidə olunur. (“Ədəbiyyat müntəxəbatı”, 9-cu sinif üçün, “Maarif” nəşriyyatı, 1980, səh. 139-173). Məlumdur ki, məktəblərimizdə bədii əsərlərin dili üzərində iş prosesində, bir qayda olaraq, sözlərin leksik-semantik inkişafı izlənilmədiyi halda, onların orfoqrafik baxımdan tarixən dəyişməsi, bunun səbəbləri çox zaman izah edilmir.

Məlum olduğu üzrə, bir sıra sözlərin keçmiş yazılış forması ilə bugünkü yazılış formasının uyğun gəlməməsi, hər şeydən əvvəl, dilimizin inkişaf tarixi ilə əlaqədardır. Çünki “hər bir dilin orfoqrafiyası ilə əlaqədar məsələləri həmin dilin özündən – onun inkişaf xüsusiyyətlərindən, qanunauyğunluqlarından ayrı həll etmək mümkün olmadığı kimi, Azərbaycan dili orfoqrafiyasının inkişafı məsələsini də bu dilin öz xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqlarına istinad etmədən öyrənmək mümkün deyil” (Ə.Əfəndizadə. “Düzgün yazı təliminin elmi əsasları”. Bakı, “Maarif”, 1975-ci il, səh. 73).

Müəllim bədii əsərlərin dil üzərində iş prosesinde şagirdlərdə belə bir təsəvvür formalaşdırmalıdır ki, klassik əsərlərdə orfoqrafik normaların bugünkü baxımdan «pozulması» kimi görünən hallar təsadüfi və ya müəllifin səhvi deyil, ən çox orfoqrafiyanın tarixiliyi ilə əlaqədar müəyyən səbəblərlə bağlıdır. Bu səbəbləri aşağıdakılarla izah etmək olar.

1. Uzun müddət Azərbaycan dilinin orfoqrafiya normaları sabitləşmədiyindən sözlərin yazılışında müxtəliflik hökm sürmüş, ayrı-ayrı ədiblər yazıda gah danışiq dili, gah da dialekt tələffüzünə üstünlük vermişlər. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin əsərlərində *ilə* qoşması danışiq dilində olduğu kimi, *-nan*, *-nən* formasında, (malnan, mallarnan, mənnən. ləzzətnən) *öldürərəm* sözü *öldürürəm*, *o üzə-bu üzə* sözü *oyza-buyza* şəklində işlənmişdir. “Ədəbiyyat”

dərslərlərində M. Füzulinin dilində bunların, pənahınız, padşahınız sözlərinin müvafiq olaraq *buların, pənahız* və *padşahıs*, Ə.Haqverdiyevdə *söykənmişdi* sözünün *sövkənmişdi*, F.Köçərlidə *aqlayan, bağlayan* sözləri *ağlıyan, bağlıyan* formasında və s. yazılması da məhz yazıda danışıq dilinə üstünlük verilməsi ilə əlaqədardır.

2. Vaxtilə ərəb əlifbasına əsaslanan yazımız dilimizin qayda-qanunlarına tam uyğun olmadığından bəzən sözlər onun təsiri ilə təhrif edilərək yazılmışdır. Məsələn, VII sinfin “Ədəbiyyat” dərslərində M.Füzulidə *baxuban, açıqlanuban*, VIII sinfin “Ədəbiyyat müntəxəbatı”nda *ahimdən, risvay* və s. yazılması məhz bu səbəblə bağlıdır.

3. Ədəbi əsərlərə orfoqrafik normaların “pozulması”nın bir səbəbi də bilavasitə sözün inkişaf tarixi, onun etimologiyası ilə əlaqədardır. Söz özünün keçib gəldiyi yolun, uğradığı müxtəlif dəyişmələrin izlərini ən çox ədəbiyyat vasitəsilə bizə “göstərə” bilər. Elə isə, deməli, hər hansı bir sözün, tutaq ki, XVI əsrdə yaşamış şairin dilində öz ilkin əziyyətində işlənməsi orfoqrafik normaların pozulması kimi deyil, qanunauyğun hal kimi şagirdə çatdırılmalıdır.

Klassik nümunələrlə bu və ya digər sözün onun etimologiyası ilə əlaqədar bugünkü orfoqrafik normalar baxımından fərqli şəkildə yazılışı bir neçə halda özünü biruzə verir.

Məlumdur ki, XIX əsrin I yarıya kimi dilimizə ən çox ərəb, fars dillərindən keçmiş sözlər əvvəllər öz ilkin formasında işlənmiş, yalnız sonralar tədricən dilimizin tələblərinə uyğunlaşaraq “özümüzünküləşmişdir”. Məsələn, VIII sinifdə şagirdlər Ş.İ.Xətəinin dilində *hava* sözü *həva*; mənbədə M.Füzulinin dilində *saat* sözünün *saət*, *tamam* sözünün *təmam*, *cahan* sözünün *cahən*, *zamanə* sözünün *zəmanə*, *amma* sözünün *əmma*, *cavab* sözünün *cəvab* şəklində işlənməsi ilə rastlaşırlar. Şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, həmin tipli söz XV-XVI əsrin yazılı ədəbi dilində məhz öz ilkin variantlarında işlənmişdir.

Klassik ədəbiyyatda əslinə uyğun işlənən, sonralar dilimizin müəyyən səs hadisələrinə məruz qalan sözlərin «təleyi» haqqında da müəllim yeri gəldikcə şagirdlərə məlumat verməyə səy göstərməlidir. Məsələn, Azərbaycan dilində eyni

hecada iki və daha artıq samitin yanaşı kəlməsi bu dilə yabançı haldır. Elə ona görə də çox vaxt alınma sözləri də bu halın təsiri ilə “özümüzünküləşdiririk”. Fars dilindən keçmiş çüt sözü «VIII sinif»də M.Füzulinin dilində *cüft* formasında işlənmişdir. Bu onun əslinə uyğundur. Sonralar yanaşı gələn iki samitdən biri (f) düşmüşdür. Eyni hadisə ərəb dilindən keçmiş *tövr* (təhər), *seyqal* (sıqal), fars dilindən keçmiş *həmvar* (hamar) və s. sözlərində də baş vermişdir.

Klassik ədəbiyyat nümunələrində çox vaxt başqa dildən (xüsusilə ərəb, fars) alınmış sözlərin morfem bütövlüyü də saxlanmışdır. Zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliyə uğradığından bugünkü dilimizdə onların düzəltmə, ya mürəkkəb olması hissedilməz olmuşdur. Əslində mürəkkəb söz olub farsca «dəst» (əl) və ərəbcə «mal» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş *dəsmal* sözü klassik ədəbiyyatda əslinə uyğun olaraq *dəstmal* (IX sinif dərslisi, səh. 77. 137 və s.) şəklində işlənir. Sonralar göründüyü kimi, **t** samiti düşmüşdür. Fars dilindəki «yel» və «kan» (bir şeyin bol olan yeri, mənbə) sözlərindən əmələ gəlmiş *yelkan* sözünün (səh. 181) ikinci komponenti indi dilimizin ahəng qanununa uyğunlaşaraq *yelkən* formasında işlənir. Bu gün orfoqrafiyamızda *betər* şəklində sabitləşən sözün fars dilindəki «*bəd*»də (pis) və «*tövr*» (təhər) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyini nəzərə alsaq, onun IX sinif dərslisində *bədtərdir* (səh.153) kimi işlənməsinin səbəbi aydın olur.

Şagirdlər bilməlidirlər ki, bəzi alınmalar dilimizin normalarına uyğunlaşdırıldığı kimi, öz sözlərimizin də müəyyən qismi zaman-zaman müxtəlif dəyişmələrə məruz qalır. Şagirdlərə bunu bədii nümunələr üzərində müşahidə etdirmək daha məqsədə uyğundur. Məsələn, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında müasir dilimizdəki *haçan* sözünün *qaçan*; *harada* sözünün *qanda*; *hansınıza* sözünün *qanğınıza* (VIII sinifin dərslisi, səh. 38, 39, 42) formasında işlənməsi **q - h** səs əvəzlənməsinin nəticəsidir.

İndi dilimizdə quruluşca sadə hesab edilən sözlərin müəyyən qismi tarixən ya düzəltmə, ya da mürəkkəb olmuşdur. Müxtəlif səbəblər üzündən (səs, məna dəyişməsi və s.) tədricən morfemlər öz işləkliyini itirmiş və sözün ilkin quruluşu bugünkü baxımdan tanınmaz olmuşdur. Lakin klassik ədəbiyyat nümunələrində

şagirdlər bəzən həmin sözlərin ilkin forması ilə rastlaşırlar. Onların yazılışındakı müasir və keçmiş dövr üçün nəzərə çarpan fərqlər məhz etimoloji aspektdən şagirdlərə çatdırılmalıdır. Məsələn, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında **dustaq** sözü dutsaq formasında işlənmişdir. Bu, onun etimoloji əsası ilə bağlıdır. Tarixən bu söz «**dut**» - tut və «**saq**» - sax (la) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bu gün dilimizdə göstərmək formasında işlənən fel əslində gör(mək) felindən yaranmışdır. Elə ona görə də bəzən ədəbi nümunələrdə həmin sözün «**görsənir**», «**görsətməsin**» (IX sinfin dərslisi, səh. 18, 155) şəklin yazılışına rast gəlirik.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 2000, 3